

АКАДЕМІЯ Є СТАЛОЮ І ПОСТІЙНОЮ ВЕЛИЧИНОЮ

Промова Голови Верховної Ради України академіка НАН України
В.М. ЛИТВИНА

Я надзвичайно ціную можливість участі в Загальних зборах Національної академії наук, які уособлюють розум та інтелект України. Загальні збори — це ще й демонстрація значення традицій і підтвердження очевидного: Академія є сталою і постійною величиною; це наочно показала доповідь її президента Бориса Євгеновича Патона. Погодьтеся, шановні колеги, що в наш мінливий і розхристаний час саме лише це важить дуже багато.

Багато, але не все. Адже у дні загальноакадемічного збору особливого звучання набуває питання сьогодення і майбутнього НАН України. Правильно було б, якби його постановка кореспондувалася з сучасними викликами і перспективами України. Уважаю, що ці аспекти мають бути взаємопов'язаними і до того ж розглядатися як стратегічні. І навіть як безпекові для держави.

Чому в українській практиці цього не відбувається? А якщо і відбувається, то переважно у площині звичної риторики? На мою думку, причини такого стану лежать глибше від узвичаєних констатацій. Зупинюсь на одній з них, яка перебуває на периферії нашої уваги.

Президент Академії наук СРСР Несмеянов ділив науки на природні (хімія, біологія), надприродні (ядерна фізика) і проти-природні (історія, філософія). З огляду на тогочасну практику для цього, очевидно, були резони. Підстави ж для такого підходу, мабуть, проросли в ході реалізації знаменитого висловлювання Маркса («Тези про Фейєрбаха»): «Філософи лише різним чином пояснювали світ, проте справа полягає в тому, щоб змінити його».

Коли з 1917 р. заходилися змінювати світ, для революційної практики жодних пояснень, що і як належить робити, уже не було потрібно. З тими, хто думав інакше, вчинили знову ж таки по-революційному просто: вислали, розстріляли або заморили в таборах. Згодом під цю революційну практику підігнали «наукові» обґрунтування, перевівши таким чином соціогуманітарні науки на роль обслуги. Це триває і донині.

Наслідки відомі. Гадаю, немає потреби переповідати, що вийшло з «великим експериментом», в основі якого, утім, були благородні ідеї. Акцентовано зазначу лише те, на що ми не звертаємо уваги: зневага до суспільних наук спровокувала зневагу до суспільних проблем, зневагу до прав людини і нерідко — до самого її життя. Відбулося небачене нівелювання ролі особистості.

Загалом, технократичний підхід дорого обійшовся народу. Саме народу, а не країні й державі. Звідси і Чорнобиль, який залишиться з нами назавжди і наслідки якого, очевидно, ми до кінця ще не усвідомили. Не кажу вже про матеріальну сторону проблеми. На момент закриття Чорнобильської атомної станції намагались підрахувати, скільки витрачено коштів на ліквідацію катастрофи. Дійшли до \$100 млрд і зупинились. А це був 2000 рік. Зрозуміло, що потрібно зберегти культуру Полісся, про це говорив Борис Ілліч Олійник. Днями Верховна Рада прийме рішення про створення Музею чорнобильського Полісся.

Ми втратили навички й уміння стратегічного мислення, самостійного державного мислення. Його просто відбили. Більше того, Україна сьогодні нагадує людину, з

якої вийняли душу і мізки. Це дуже небезпечно, оскільки в ХХІ ст. образ країни визначатимуть не населення і території, а люди, їхні світоглядні позиції, їхня поведінка і, відповідно, їхні дії. І це наша відповідальність, оскільки ми рухаємось набитою колією і ставимось до наук про суспільство як до неминучого доважку до серйозної науки. Зверніть увагу, хто сьогодні трактує наше минуле, накидаючи його на сьогоднішній день? Політики! І так відбувається в усьому. При цьому немає бажання помічати, що секція соціогуманітарних наук звершила справжні прориви.

Ми просто призвичаїлися працювати у складних і навіть екстремальних умовах, в умовах сучасної 20-річної кризи. І водночас не говоримо про те, що все це зумовлено кризою світогляду і моралі. Ми демонструємо гордість від того, що в нас ще залишилися підприємства в таких галузях, як ракето-, літакобудування та інші. Але не визнаємо того факту, що ці «острови» інженерної думки поки ще тримаються на загальній суспільній руїні.

Сьогодні потрібно формувати нові уявлення, нові підходи до нашого розвитку, моделювати його, не в останню чергу з урахуванням глобальних світових процесів. Це важливо насамперед тому, що історія цивілізаційного розвитку не знає такого прикладу, щоб за життя одного покоління докорінно змінювалася ситуація, і не в одній державі. І не лише на пострадянському просторі, а в глобальній системі міжнародного співжиття.

Скажімо, до кризи 2008 року всі були впевнені, що знають, як управляти економічними системами. Проте виявилось, що основоположні принципи західної економіки нежиттєспроможні і навіть небезпечні. Потрібна економіка, у якій буде менше ризиків і невизначеностей, фінансовий сектор регулюватиме держава, а доходи і блага розподілятимуть хоча б наближено до справед-

ливості. Загалом потрібні нові підходи до принципів економічної та соціальної політики. І це справа надто відповідальна, щоб довіряти її виключно політикам чи владі.

Передовий світ сприйняв кризу як виклик, розпочав нові світоглядні дискусії, виходить на нові парадигми соціальних трансформацій, посилює інформаційно-технологічний складник суспільства, переорієнтовується на якісно новий технологічний рівень. Загальновідомо, що у світі на науку витрачають понад \$1,2 трлн.

А що ж Україна? Намагається відновити індустріальний етап. По суті справи, ми прагнемо повернутися на рівень 70–80-х рр. минулого століття. І все рахуємо, коли досягнемо рівня 1990 року, як колись зіставляли наші показники з 1913 р. Утім, за нинішніх темпів «рухатись до 1990 р.» нам потрібно ще мінімум 5 років.

Що це дає для перспективи країни? Очевидно, про це має сказати наукове співтовариство. Як і про те, чи може бути мірилом динаміки країни показник ВВП на душу населення? Чи, можливо, потрібні вже інші показники, такі як, наприклад, відсоток фінансування науки й освіти від ВВП і з державного бюджету?

Чи може нас і далі влаштовувати суспільство, де економіка знань перебуває в зародковому стані, а більшу частину доданої вартості створюють сировинні й індустріальні сектори економіки? Суспільство, де первісне нагромадження капіталу відбулося в спосіб, який далеко не завжди кореспондується з уявленнями про справедливість і чесність. Суспільство, де неприпустимо низька заробітна плата. Скільки ми билися, намагаючись довести, що треба збільшити частку заробітної плати в собівартості продукції, оскільки це стимулюватиме внутрішній ринок і взагалі життя. Адже з нинішніми заробітною платою і пенсією говорити про реальність реформ —

утопія. Але наш голос був слабким. Віддали пропозиції — і вважали, що справу зроблено. У країні обмежують соціальні гарантії, постійно скорочують безоплатні державні послуги. При цьому бачимо посилення монопольного тиску виробників на ціни, який можна порівняти з діями картелів початку ХХ ст.

Україна, поза сумнівом, потребує змін і реформ. Політичну волю на їх здійснення продемонстровано. А ще необхідні широкоформатне бачення, що саме належить робити, у якій послідовності, а також прогнози щодо результатів реформаторської роботи. І тут я знову повертаюсь до ролі соціогуманітарних наук. Зазвичай спочатку соціологи мають виконати роль, якщо хочете, мінерів: пройти «поле» реформ, показати, де зачалась небезпека. Для того, щоб суспільство розуміло всі ризики і переваги, які воно отримає. На превеликий жаль, потрібно сказати, що публічна, так би мовити, соціологія затьмарила академічну. Все зводиться до одного — до рейтингів. Узагалі вважаю, що ці рейтинги сьогодні вельми небезпечні для України, бо вони вбивають будь-яку ініціативу, будь-яку налаштованість на роботу. Всі хочуть сподобатись на момент. Відтак немає серйозної роботи. Розмови, що переходять у галас, є, а практичних дій з боку політичного середовища обмаль. А, скажімо, таке унікальне видання, як «Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг», котре містить справді вагомий інформаційний матеріал для роздумів, для оцінок того, що було, що є і що мало би бути, залишається предметом інтересу лише вузького кола спеціалістів, тобто тих, кого і так не треба агітувати.

Потрібні не просто поради, потрібні науково обґрунтовані рішення, потрібно визначитися з системою пріоритетів. Особливо з огляду на те, що ми підходимо до межі використання того потенціалу, який маємо, і що вікно можливостей у нас украй обме-

жене. Зрозуміло, що Академія наук може й, очевидно, зобов'язана діяти більш публічно. Наведу простий приклад. Зараз точаться дискусії, які переважно лежать в політичній площині, щодо того, чи Україні й далі стояти на розтяжці в зовнішньополітичних і зовнішньоекономічних відносинах, чи рухатися — або в Європейський Союз, або в Митний союз, ЄЕП і на Євразійський простір. В Академії наук напрацьовано розрахунки, що отримуємо, що втрачаємо в тому чи іншому випадку. Але суспільство про ці розрахунки, зроблені Інститутом економіки під керівництвом Валерія Геєця, фактично не знає. Їх інтерпретують лише політики і засоби масової інформації залежно від політичних уподобань. Широкої суспільної дискусії з цього приводу немає. А вона сьогодні вкрай необхідна. Оскільки вибирає не влада, вибирати повинен народ — своє сьогоднішнє і своє майбутнє.

У цьому зв'язку нам, очевидно, варто йти на оперативні зміни у структурі наукових інститутів. Мені видається, сьогодні особливо актуальне створення Інституту Європи. А те, що насправді роблять у цьому плані, — просто намагання відщипнути кошти від деяких академічних установ і за рахунок цього створити формальні структури, інститути, які існують лише на папері. Я ставлю так загострено це питання, тому що розумію: це проблема не лише Академії наук України. Але пропозиції, обґрунтування, розрахунки мають бути від неї. А таке рішення слід приймати, як мінімум, на рівні Кабінету Міністрів України. Якщо ми ведемо переговори з владними структурами іншої держави, якщо організуємо офіційні візити українських делегацій, то змушені готуватись до цього переважно на основі матеріалів. Але цього абсолютно не достатньо. Покладаємось на рівень авторитетності й відповідальності наших представництв, а можливості в них, як відомо, мізерні.

Окремої уваги потребує дотримання і забезпечення в процесі реформ наступності результативних кроків, здійснених у попередній період. Зокрема, у сфері розвитку науки і техніки, у якій СРСР свого часу був одним з глобальних лідерів. У забезпеченні загальної доступної середньої освіти, безоплатної охорони здоров'я і доволі високої порівняно з нинішньою тривалості життя. У формуванні суспільства відносно рівного за матеріальними можливостями його членів і загалом просякнутого цінностями, які відповідатимуть європейським стандартам рівня 60–80-х рр.

Я бачу Україну як інтелігентну родину, освічену, з власною позицією, середнім рівнем забезпеченості. Це, вочевидь, ті стандарти, до яких нам належить прагнути. Разом з тим, слід підкреслити, що реформаторські настрої нинішньої еліти надзвичайно слабкі. Мабуть, з огляду на те, що термін «реформи» в нас заяложено і дискредитовано. Судячи з усього, її опір перетворенням, швидше за все, зростатиме. Під прикриттям необхідності втримати стабільність. Я вважаю, що найстрашніше для стабільності — це намагання її втримати в будь-який спосіб.

І головне. Слід усвідомити: у нас є всі шанси і, на щастя, не втрачено базу, в тому числі науково-інтелектуальну, щоб сьогодні почати реформування суспільства і будувати Україну за зразками не ХХ, а ХХІ ст. Зрозуміло, що для цього необхідна відповідна законодавча база. Відмова від радянської нормативно-правової системи реформування наукової діяльності не завершилася створенням нової, яка стимулювала б технологічний розвиток країни. Мотивації для інноваційної промислової політики в законодавчому плані сьогодні практично немає. Відповідно маємо надзвичайно низький рівень наукової конкурентоздатності. Частка вітчизняного високотехнологічного сегменту в промисловому експорті України

не досягає й до одного відсотка. Для порівняння: в Ірландії — 46,9%, у Швейцарії — 42,9%, у США, Південній Кореї, Китаї — 33%, в Угорщині — 31,9%, у Мексиці — 28,4%. У світовому експорті високих технологій сьогодні попереду нас навіть такі країни, як В'єтнам, Філіппіни, Таїланд, Сербія, Чехія, Угорщина, Польща.

Щодо нашої співпраці з науковими центрами. Сьогодні у світі склалося три найбільш вагомих центри науки: США (35% усіх світових витрат на науку); Європейський Союз (24%); Японія (12%) і Китай (11%). Четвертим намагається стати Російська Федерація. Але за рівнем фінансування вона поки що не може конкурувати з трьома першими. Наше завдання полягає в тому, щоб не втратити зв'язки з інститутами і науковим співтовариством РФ і водночас нарощувати співпрацю з іншими трьома центрами. Зрозуміло, що зробити це можна за підтримки держави.

Відносно організаційних проблем, які стоять перед НАН України, хочу зауважити: пропозиції, які містяться у виступах, публікаціях щодо майбутнього Академії наук, можна розділити на кілька категорій. Перша — більше пов'язана з людьми, які розуміють, що їм ніколи не бути членами Академії наук, тому вони виступають з емоційних позицій, що зводяться до закликів зруйнувати цю установу. Є пропозиції розчленувати Академію наук і приєднати профільні інститути до відповідних вищих навчальних закладів. Ця теза набуває популярності, особливо з посиланням на західні зразки. Інколи до цього вдаються люди, котрі хочуть отримати наукові лабораторії чи приміщення, які самі не спромоглися збудувати, і залучити вчених, яких самі не спромоглися підготувати. Переконали, що ідея приєднати Академію наук до того чи іншого міністерства теж неприйнятна. На мою дум-

ку, щоб оцінити такі пропозиції, треба подивитись на тих, хто їх дає.

Разом з тим, вважаю за необхідне сказати, що Академія наук справді потребує змін. Але змін, спрямованих не на її послаблення і втрату доробку поколінь учених, а на посилення ролі в Українській державі, змін у ставленні до неї можновладців і суспільства. І йдеться не тільки про фінансове забезпечення Національної академії наук України, яке сьогодні становить 0,4% від ВВП. Наведу одне припущення: якби сьогодні Академії доручили розробити проект державного бюджету з подальшим схваленням чи несхваленням Кабінетом Міністрів і винесенням на розгляд Верховної Ради України, у нас була б можливість інакше поглянути на фінансові ресурси, на першочергові проблеми, на пріоритетність завдань, які маємо виконувати, і на те, що держава повинна жити не від досягнутого, а на виріст. Це був би дуже гарний експеримент, бо сьогодні він обмежується лише тим, що окремі академічні установи дають певні розрахунки і напрацювання. А далі абсолютно все залежить від чиновників.

Якщо говорити про роль Національної академії наук України, то її статус повинен нагадувати статус колишнього Держплану, але за сучасних умов. Щоб будь-яке питання, яке стосується перспектив України, отримало відповідний висновок, погодження чи несхвалення з боку Академії наук.

Проблемою з проблем стала освіта, тим більше з огляду на те, що її надзвичайно політизують. Усі пропозиції щодо законодавства про вищу освіту розглядають насамперед під кутом зору політики, намагаючись нав'язати політичні рішення. Разом з тим, ми всі свідомі того, що сьогоднішня система освіти деградує, і тут, очевидно, має бути спільна позиція і освітян, і наукової спільноти. Скажу відверто, я боюсь на-

ступних виборів у країні. Бо в черговий раз її можуть чимось «ощасливити». Згадайте попередні президентські вибори. Скільки в нас з'явилося університетів зі статусом науково-дослідницьких? З'явилося завдяки рішенням попереднього уряду. А деякі з них, між тим, не мають жодної наукової школи. Яка може бути якість і віддача від їхнього нового статусу?

Російські експерти вважають, що лише 10% дисертацій дають приріст наукових знань, а 90% у кращому випадку мають пізнавальний характер. До цього додаю ще таку статистику. Виявляється, що на сьогоднішній день 4% докторів наук з 14,5 тис., які є в Україні, узагалі не працюють у системі освіти і науки. З 84 тис. кандидатів наук кожен десятий не працює за своїм фахом. А якщо взяти до уваги, що більшість докторів і кандидатів наук зосереджена в системі освіти, то, думаю, ми не помилимося, констатуємо, що третина з них після захисту дисертації припиняє будь-яку наукову роботу. Отже, формальні показники маємо високі, але результати, як правило, низькі.

Тож українці необхідно серйозно підійти до системи атестації науково-педагогічних кадрів. Але чергове одержавлення системи атестації нічого доброго не дасть. Нам потрібно відпрацювати відповідні пропозиції, прийняти рішення, щоб це був незалежний, самоврядний, значною мірою сформований на громадських позиціях інститут, який би висловлював свою позицію — об'єктивну і відповідальну. Бо все інше призведе до профанації, і тоді всім політикам, як мінімум, доведеться одразу видавати диплом доктора наук, щоб візитка виглядала авторитетно.

Сподіваюся, що НАН України і надалі буде діяти за принципом: Національній академії наук до всього є діло.